

Cristian CONSTANTIN*

**LIBERTATEA - STUDIU COMPARAT ÎNTRE
EUROPA ȘI SPAȚIUL ROMÂNESC**

***Freedom – a comparative study between
Europe and the Romanian space***

Abstract: *This study aims to present the evolution of liberty from the Middle Ages to the present day and to compare the liberties from Europe with those from the Romanian space. The approach is based on the typology imposed by the Annales School. The paper discusses issues related to military conflicts, new geographical discoveries, totalitarian ideologies and industrial revolution.*

Keywords: *liberty, Middle Age, Modern Age, repression, Romania, Europe.*

*

O privire asupra Europei ultimului mileniu aduce în discuție *ideea de libertate*. În jurul cuvântului „libertate” se poate spune că se conturează toată istoria medievală și modernă a Europei. Istoricul francez Fernand Braudel consideră că „prin libertate trebuie înțelese toate formele de libertate inclusiv cele abuzive”¹. Astfel, noțiunea în sine are însemnătate diferită de la o epocă la alta. Pentru perioada de tranziție de la epoca feudală la renaștere, termenul încă poate fi integrat în același registru de libertate ca privilegiu atribuit de către suzeran vasalului său. Se observă clar o distincție de clasă socială între cel care posedă libertatea deplină și o poate acorda unei mase de oameni aflați pe pământurile controlate de acesta. Se poate vorbi despre o societate feudală în care privilegiul epocii, în încercarea lor de păstrare a puterii, caută noi forme de împăcare a celor două stări de fapt. Dorința de cultivare a pământului cu productivitate sporită, creșterea populației, pericolele externe prilejuite de către invaziile necredincioșilor dinspre Africa și Orient au constituit pretexte de limitare temporară a acordării privilegiilor din partea nobilimii pentru mare masă a populației, constituite din țărani și orășenii cu atribuții meșteșugărești.

---

* Masterand anul al II-lea, specializarea *Spațiul Românesc între Orient și Occident* la Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie, Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați.

¹ Cf. Fernand Braudel, *Gramatica civilizațiilor*, vol. II (traducere în limba română de Dinu Moarcăș), Editura Meridiane, București, 1994, p. 18. În istoriografia românească Nicolae Iorga dezbate amplu problema evoluției „libertății” de-a lungul timpului în cursurile susținute la Universitatea din București, în perioada interbelică. Vezi N. Iorga, *Evoluția ideii de libertate. Lecții la Universitatea din București*, București, 1928, și Nicolae Iorga, *Evoluția ideii de liberate* (ediție îngrijită de I. Bădescu), Editura Meridiane, București, 1987.

Observarea unei continuități a lumii și după fatidicul an 1000 a făcut ca societatea europeană occidentală, cu precădere, să încerce să se debaraseze pentru moment de temerile obișnuite ce îmbrățișau creștinismul cu superstițiile și să înceapă, în numele libertății religioase, lupta pentru recucerirea Ierusalimului². Această aventura de la hotarul celor două lumi antagonice, Europa și Asia, a dus la luptele sângeroase în numele credinței, dar și la decimarea populației europene. Lucruri ce vor conduce la nevoia de a acorda noi libertăți populației rurale. În această epocă, societatea feudală românească încă se căuta prin formațiuni prestatale și invazii mongole, iar despre libertate cu greu se poate vorbi.

Nevoia de a cultiva pământul, sursa cea mai importantă de venit a vremii în lipsa unor altor activități care să producă bunăstarea materială, a condus la acordarea de terenuri întinse țăranilor cu scopul de a le cultiva. În schimbul acestei libertăți, arendașul primea din partea cultivatorului o parte destul de importantă, iar nu de multe ori apăreau divergențe în acest sens. Se poate discuta, în acest context, de mici „reforme agrare” cu scopul creșterii productivității, dar și o încercare de detensionare a situațiilor de revoltă care începeau să se manifeste în Franța și Italia³.

De partea cealaltă, libertățile de care au beneficia orășenii erau mult mai numeroase. Scăderea populației urbane, prilejuite de frecventele conflicte armate și epidemiile din intervalul secolelor XI-XIV, au făcut ca necesarul de hrană să nu mai fie același. Diferența financiară a putut fi astfel investită în alte domenii. Comerțul a cunoscut o explozie prilejuită de dezvoltarea rutelor comerciale și mai ales a celor două republici maritime italiene. Concurența dintre Veneția și Genova a fost pe alocuri benefică creării unui climat propice dezvoltării schimburilor comerciale între diferitele colțuri ale continentului și stabilirea de relații cu alte civilizații. Acum se dezvoltă în orașele libere franceze, germane și mai ales în cele italiene libertățile de comerț, de circulație și de cetățenie. Iar spațiul românesc, prin Vicina (cu a sa amplasare necunoscută nici astăzi), nu a stat nici el departe de rivalitatea economică a celor două republici maritime. Mizeria începe și ea să-și facă simțită prezența și acționează asupra ratei crescute a mortalității⁴.

În această lume, profund legată de biserică și de construcțiile monumentale de catedrale, apare și o altă preocupare pentru orășenii lumii feudale occidentale, călătoria. Este foarte cunoscută povestea lui Marco Polo și peripețiile prin care acesta a trecut. Drumul său, din Veneția natală spre centrul Chinei hanului Kublai Khan, reprezintă o trecere prin diferite tipuri de percepere a libertății. Incursiunea sa în Balcani, Caucaz, Asia centrală și Orientul Îndepărtat a fost o descriere per ansamblu a privilegiilor de care

---

² Georges Duby, *Anul 1000*, (traducere în limba română de Măria Ivănescu), Editura Polirom, Iași, 1996, pp. 11-15.

³ Marc Bloch, *Societatea feudală*, vol. II (traducere în limba română de Cristina Marcovici), Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998, pp. 23-25.

⁴ *Ibidem*.

beneficia populația acestor ținuturi, ce pot fi interpretate ca ținând de libertate. O lume a secolului al XIII-lea care era dominată de invaziile mongole și de vastul imperiu al acestora, dar și de continuitatea luptei pentru supremația Mediteranei și a Mării Negre de către genovezi și venețieni⁵.

Întoarcerea acasă a lui Marco Polo prilejuiește un alt tip de libertate de care acesta se poate bucura. Conflictul dintre *Serenissima Repubblica* și genovezi îl aduce pe celebrul călător în temnițele rivalilor orașului său natal. Până ca rudele să plătească o eventuală răscumpărare, acesta era pus la loc bine păzit, ca orice pradă. Dar avea libertatea de a-și povesti memoriile lui Rustichello din Pisa⁶.

Spiritul antreprenorial-comercial era cel care dicta în orașele europene și la care trebuiau să se preteze de la cler și nobili până la simplii meșteșugari, care au cunoscut în epocă un avânt datorat creșterii nevoii de unelte, haine, podoabe, dar și mecanisme care să îmbunătățească viața și să crească productivitatea. Creșterea productivității și un randament sporit oferit de către mână de lucru au fost factorii care au determinat lumea până la revoluția industrială să se confrunte cu probleme legate de profit, fie că vorbim de monedă, fie de produse finite, mult mai necesare în acest interval temporal.

În comparație, spațiul românesc abia cunoaște apariția primelor formațiuni statale centralizate și a primelor orașe-cetăți, excepție face spațiul transilvan mai bine exploatat de coroana Sfântului Ștefan. Pe acest fundal de lupte pentru păstrarea unei aparente independențe a celor două principate române, domnitorii emit diplome prin care acordau privilegiile negustorilor transilvăneni. Un asemenea caz a fost și cel al lui Vladislav Vlaicu. Care la 20 ianuarie 1368 acorda libertatea de comerț negustorilor brașoveni pentru comerțul cu pește de Dunăre. Prin acest act erau semnalate și două localități din Țara Românească: Brăila și Slatina. Despre dezvoltarea lor și viața localnicilor nu se poate vorbi prea mult, doar că pe drumul Brăilei brașovenii beneficiau de libertatea comerțului cu pește la un nivel al taxelor prielnic stabilirilor de contacte profitabile pentru ambele tabere. La scurtă vreme locul Vicinei este luat de Brăila, iar corăbiile maritime care acostează conduc la ipoteza că și nivelul schimburilor economice crește, deci se poate afirma că și nivelul libertății este mai sporit și bazat doar pe relații economice. Nu se poate aduce în discuție, pentru spațiul românesc, un alt tip de libertate, cu o singură excepție, Transilvania, ce datează din secolul al XV-lea, *Unio trium nationum*, la care este supusă populația majoritară românească⁷.

⁵ Cf. N. Iorga, *op. cit.*(1928), pp. 113-143.

⁶ Este scriitorul, coleg de celulă, pe care Marco Polo l-a rugat să-i noteze aventurile din călătoriile întreprinse din 1271 și până în 1295.

⁷ A fost o înțelegere încheiată la 16 septembrie 1437 la Căpâlna, în Transilvania, între nobili, sași și secui. „Înțelegerea frățească” (*fraternio unio*) dintre stările privilegiate ale Transilvaniei s-a făcut în timpul răscoalei de la Bobâlna și presupunea ca cele trei „națiuni” astfel definite, să se ajute reciproc împotriva dușmanului extern. Pe termen scurt urmarea

Pentru românii din Transilvania, răscoalele de la Căpâlna și Bobâlna au fost prilejuri pentru a-și cere libertățile pe care minoritatea maghiară, dar cea care ocupa funcțiile decizionale și reprezenta statul, nu le recunoștea. Au fost momente de răscoale țărănești. Spațiul occidental s-a confruntat mult mai devreme cu acest timp de revolte ale populației din mediul rural. Istoria amintește de răscoalele jacquerilor din Franța anului 1358, revolta țăranilor și a muncitorilor englezi din 1381, care se vor ține lanț până la mișcările din spațiul german dintre anii 1524-1525, la scurtă vreme după primele idei de reformă religioasă.

Se poate observa un decalaj între teritoriile europene care au ca avans în cererile populare de libertăți. Astfel, mai rapid se solicită diverse privilegii și populația este mai îndreptată spre revolte în spațiul italian, francez și englez, fiind urmat de cel german, spaniol și abia apoi se poate discuta de teritoriile din centru și estul continentului. Concluzia este una simplă. O retardare a spațiului central și est european față de cel vestic datorată mai multor factori, printre care și apariția statelor, fie ele și de mici dimensiuni, mai rapidă în apusul continentului, care face tema studiului nostru.

A urmat apoi pentru întreaga Europa o perioadă de expansiune teritorială a orașelor libere spre formațiuni statale centralizate dependente de suveran, dar și de nobilimea din fiecare regiune. Pe plan internațional, nevoile de libertate economică ale Occidentului, datorate unei noi creșteri numerice, dar și de cucerirea otomană a spațiului musulman și a rutelor comerciale care legau statele europene de resursele asiatice s-au orientat dincolo de Atlantic⁸.

Cum drumul mătășii devenise o afacere otomană și prin ocuparea cetăților Moldovei la Dunărea maritimă, dar mai ales prin deținerea strâmtoarelor Bosfor și Dardanele și prin desființarea Imperiului Bizantin, Occidentul și-a îndreptat atenția spre o nouă rută de acces la nevoile economice. Astfel se manifesta o altă libertate. Una în care se îmbinau spiritul aventurier și noile descoperiri tehnice, care au condus la descoperirea unor noi rute de navigație și a Lumii Noi. Locuri pentru o bună exploatare a libertății băștinașilor. Se făcea o trecere de la modul anterior de viață la unul în care puteau opta pentru colaborare cu noua civilizație sau aveau libertatea de a dispărea.

Este o perioadă în care mediul italian a beneficiat de libertatea de creație oferită de actele de Meccena ale stării privilegiate de clasa nobiliară și de geniul unor personalități dornice să reinstaureze spiritul secolului de aur al Atenei lui Pericle. Fondul creației a început frecvent să fie susținut de aurul noului continent și al flotelor bine dezvoltate, ale unor puteri europene. Imperii care au început să nu cunoască, în secolul al XVI-lea, apusul

---

zdrobirea răzvrătiților. Cu timpul însă această înțelegere a dus la excluderea de la viața politică din Transilvania, a populației românești, care forma majoritatea locuitorilor. Înțelegerea a fost în mod succesiv reinnoită.

⁸ N. Iorga, *op. cit.* (1928), pp. 121-130.

soarelui, așa cum a fost cazul imperiului lui Carol Quintul⁹. În acest context, Țările Române rămâneau să se confrunte cu alte noțiuni de libertate. Acestea țineau de libertatea de autoconducere a statului de către domni pământeni, libertatea de cult și nestabilirea străinilor la nord de Dunărea, cu excepția unor cetăți care au devenit capete de pod al otomanilor în coasta creștinătății, care din secolul al XVI-lea a făcut cunoștință cu disensiuni interne.

Reforma protestantă, care a avut ca punct de plecare publicarea celor 95 de teze ale lui Martin Luther, în octombrie 1517, s-a făcut tot în numele unei libertăți, cea religioasă. Incapacitatea Bisericii Catolice de a se adapta noilor realități istorice, din domeniul social și economic, din *Quattrocento* și *Cinquecento* și mai ales nevoia populației de a se sluji în limba poporului din care făceau parte, au atras la noile idei propagate. În contextul luptelor religioase din Franța veacului al XVI-lea, dintre catolici și hughenoți, s-a ajuns până la implicarea unor domnitori români în lupta pentru ocuparea tronului Poloniei de către Henric al III-lea între 1573 și 1574. O altă formă de libertate pe care și-o luau domnitorii țărilor române, mulți dintre ei doar pretendenți, în situația în care singurele libertăți de care se bucurau românii erau cele de cult și de a munci pentru plata tributului, dar numărul crescut de vite din Moldova le conferea o putere demnă de luat în calcul de oricine.

Spațiul românesc, al veacurilor XVII-XVIII, se confrunta cu numărul crescut de zile de muncă dedicată de țărani lucrării pământurilor boierilor, nerecunoașterii drepturilor naționale a românilor în Transilvania, dar și cu libertatea orașenilor de a da și lua bani cu camătă sau de a-și cumpăra locuințe în oraș. Boierii români începeau să copieze, pe cât posibil, moda de la Sтамbul sau de la Leipzig și Viena. Ultimele studii în domeniul libertăților de care se bucurau boierii din Țările Române, în veacul al XVII-lea, atestă faptul că „numeroși boieri își construiesc – pe lângă casele din satele lor – și locuințe tot mai confortabile în București”¹⁰. Cum mulți dintre boieri au deținut și funcții de dregători la curtea domnească, aceștia s-au adaptat libertății domnului „de a-i obliga să stea la țară, la moșiile lor, privându-i de a locui în capitală”¹¹. Libertăți pe care le aveau, în acest interstițiu, boierii și țărani români erau o practică timpurie în partea occidentală a continentului.

Pentru Apusul Europei au urmat perioade în care suveranul a început să se definească ca fiind statul, iar spațiul românesc, în ciuda încercărilor de desprindere de Poarta otomană depuse de Mihai Viteazu, Dimitrie Cantemir sau Constantin Brâncoveanu a fost nevoit să cunoască epoca libertăților

---

⁹ Fernand Braudel, *Mediterrana în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II (traducere de Mircea Gheorghe), Editura Meridiane, București, 1985, pp. 127-129.

¹⁰ Vlad Andrei Maravela, *Implicarea boierilor munteni pe piețele orașelor în timpul secolului al XVII-lea în „Studium”, nr. 1 (3), anul II (2012), p. 40. online pe: [http://www.istorie.ugal.ro/ISTORIE/CERCETARE/revista-Studium%20nr.%201%20\(3\)%202012.pdf](http://www.istorie.ugal.ro/ISTORIE/CERCETARE/revista-Studium%20nr.%201%20(3)%202012.pdf), (consultat pe 28.05.2012). N. Iorga dezbatte sumar aceste aspecte punând accentul pe suferințele țărănimii.*

¹¹ *Ibidem*.

regimului fanariot. O libertate de a munci pentru creditorii străini ai domnilor veniți din Fanar, pe tronurile de la Iași și București.

Libertățile Europei de Apus au fost treptat o reîntoarcere în plină epocă feudală în care imperiile purtau lupte neîncetate pentru putere. Suveranul își lua libertatea de a proclama războiul sau a acorda noi distincții aducătoare de libertăți pentru cei care beneficiau de ele. Era o lume plină de marchizi, duci și principii, mulți dintre ei doar cu titlul, care trebuiau să administreze vaste teritorii și de multe ori dispunând de această putere își luau libertatea de a acționa în numele propriilor interese împotriva suveranului și a camarilei acestuia. Astfel de manifestări de uneltiri au fost o practică dusă la nivel de artă de români ce erau în acest sens continuatori ai bizantinilor. Secolul al XVII-lea a adus în Anglia noi interpretări ale libertății cetățenești. Aici tot acest secol a fost zguduit de războaie interne și de schimbări de regim politic, Republica lui Cromwell. În restul continentului au fost constatate tendințe de nevoie de libertate individuală ce au culminat cu Revoluția franceză de la 1789 și *Declarația Drepturilor Omului și Cetățeanului*. A fost perioada în care aceste noțiuni de libertate au început să se contureze în jurul unei noi ideologii politice, liberalismul. Toate aceste lucruri se petreceau în contextul descoperirilor din cadrul primei revoluții industriale izbucnite în Anglia veacului al XVII-lea¹².

Epoca modernă pentru spațiul vest european a adus dincolo de revoluția industrială și cea franceză apariția unor ideologi precum liberalismul, conservatorismul și mai ales socialismul. Ultima dintre ele cu degenerarea în ideile marxiste transpuse în practică, pe cât se poate, de Lenin și tovarășii săi de drum din toamna lui 1917. Ideile lui Saint Simon, Owen sau Fourier au prins și printre tinerii români cu studii în Occident¹³. Unii dintre ei chiar au încercat să le transpună în realitate, mai ales ideile socialiste utopice ale lui Fourier. Un astfel de caz a fost ce al lui Teodor Diamant, care a înființat în Țara Românească un falanster, în anul 1835. A fost o încercare de a aplica noile idei despre libertate propuse de magistrul lui Diamant, prin care se dorea constituirea unei societăți în care absolut totul era la comun și egalitar. O utopie care a adunat pe parcursul aceluia an aproximativ 100 de persoane, care au fost nevoite să caute tot felul de modalități de a-și regăsi libertățile anterioare participării la acest tip de proiect sortit eșecului¹⁴.

În acest răstimp, mediul european cunoștea revoluții, instaurări de noi regimuri politice, monarhii constituționale și mai ales state naționale. O

---

¹² F. Braudel, *op. cit.*, p. 72-73.

¹³ Sorin Antohi, *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, Editura Științifică, București, 1991, p. 139.

¹⁴ Falansterul a fost înființat la 10 martie 1835 și avea denumirea *Societatea agronomică și manufacturieră* sau *Colonia soților agronomi*. Înainte de desființare avea aproximativ 100 de membri. Anul următor, guvernul, temându-se să nu se înrădăcineze credințele comuniste în țară, a ordonat desființarea lui și trimiterea în exil a șefilor Manolache Bălăceanu și Diamant. online pe: http://ro.wikipedia.org/wiki/Teodor_Diamant, (consultat pe 28.05.2012).

nouă formă prinsese contur în mentalul colectiv al popoarelor și a cuprins Europa, treptat, de la Atlantic la Urali, încă din secolul al XVII-lea și încă se mai caută și azi prin zone de genul Kosovo sau Spania, stârnind ca și la început râuri de sânge în numele libertății naționale și religioase. A urmat apoi realizarea acestor doleanțe, sub forma unor libertăți câștigate pe câmpul de luptă și în interminabilele congrese de pace la care marile puteri își luau de multe ori libertatea de a decide noile granițe și state în apărarea propriilor libertăți.

Secolul al XX-lea s-a confruntat cu apariția a două ideologii, care au transpus ideea de libertate în parte în societăți ce se doreau utopice. În care noțiunea de libertate era sinonimă cu egalitatea sau drepturi obținute prin apartenența la o rasă superioară. Multe dintre libertățile anterioare, ale populației de clasă medie și nobiliară, din estul Europei au avut de suferit datorită confiscărilor de avere și exterminării la care a fost supusă populația. Legile rasiale de la Nürnberg au constituit altă libertate a unui popor de a aduce la conducerea statului german un grup ce propunea aplicare de libertăți superioare celor din rasa superioară, în detrimentul libertăților, constrângerilor, la care erau supuse populațiile care nu se încadrau în tiparul impus de noua ordine de la Berlin.

După terminarea celui de al doilea război mondial lumea a cunoscut, în mare, două tipuri de libertate. Una impusă de Armata Roșie, în teritoriile ocupate la finele celei de a doua conflagrații mondiale, și alta de tip democratic, cu victoria la sfârșitul veacului a modului de viață american. După lăsarea *cortinei de fier*, statele care au cunoscut modelul sovietic au beneficiat de un sistem impus de Stalin și urmașii săi de pe tronul de la Kremlin. Stalin și-a luat libertatea de a instaura în teritoriile cucerite de Armata Roșie propriul sistem de guvernare, aservit și manipulat de către interesele sovietice. În acest perimetru al tristeții și deznădejdiei impuse cu tancarurile și constituțiile populare, cetățenii, altă dată ai unor state cu regimuri politice onorabile (aici se înscrie și România), și-au luat libertatea de a se opune instaurării și apoi de a lupta contra unor astfel de regimuri nici pe departe populare. Disidența, lagărele, protestele, revoltele de stradă și mai ales distrugerea elitei care nu s-a conformat noii ordini aduse de tancarurile rusești, în ceea ce istoriografia numește statele satelit ale Moscovei.

Pe rând, ungurii, cehoslovacii, polonezii au pus umărul la destabilizarea din interior a puterii dependente de oligarhia sovietică. A fost o urmă de libertate care coroborată cu libertatea luată de biserica catolică pentru apărarea propriilor enoriași s-a transformat într-o mare solidaritate umană dusă dincolo de libertatea colaborării cu organele represive ale securităților naționale. Dacă partea occidentală a lumii comuniste i-a avut drept reprezentanți de seamă pe Lech Walesa sau Václav Havel, românii au încercat prin Paul Goma, Elisabeta Rizea sau Doina Cornea să țină steagul libertății sus într-un regim Ceaușescu extrem de antipopular și cu noi metode represive, diferite de simplitatea lagărelor de muncă din anii 1950-1964. Care constituiau practic internarea elitei românești anticomuniste în

lagăre de muncă forțată în locuri inumane. Dar, cu toate acestea, cei care au supraviețuit acestor experiențe pot spune că au absolvit cele mai libere, democratice și mari instituții de cultură din România acelor vremuri. Aici conferențiau, în secret și ilegalitate, de la Alexandru Paleologu și până la Alexandru Zub.

În tot acest timp, civilizația euroatlantică, în numele libertății de a deține colonii în Africa sau de a lupta contra comunismului, au condus la conflicte armate în Coreea, Indochina sau Algeria. Toate pierdute, fie și jumătate, de către marile puteri occidentale, care trebuiau să mai aștepte până în 1989 pentru a-și vedea visul împlinit. Reinstaurarea regimurilor democratice din vechile state satelit și destrămarea URSS-ului au reprezentat implementarea modului de viață occidental, cu precădere nord-american, doar parțial acolo unde comerțul a învins bunul simț. În numele libertății unei piețe comune și al libertății circulației mărfurilor și al oamenilor. Spațiul românesc a beneficiat în secolul trecut de cunoașterea tuturor acestor libertăți. Asupra căreia dintre ele i s-a potrivit și care a rezonat cu cetățenii acestui spațiu rămâne ca istoria să-și spună cuvântul.

Ideea de libertate, pe tot parcursul studiului nostru, a fost noțiunea în jurul căreia au luptat, în orice formă, toți oamenii pentru a și-o spori sau pentru a o reduce altora, sub formă de constrângere, în funcție de propriile interese, având astfel o libertatea acordată de mai sus de percepțiile istorice umane.

Bibliografie

Antoși, Sorin; *Utopica. Studii asupra imaginarului social*, Editura Științifică, București, 1991.

Bloch, Marc; *Societatea feudală*, vol. II (traducere în limba română de Cristina Marcovici), Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998.

Braudel, Fernand; *Gramatica civilizațiilor*, vol. II (traducere în limba română de Dinu Moarcăș), Editura Meridiane, București, 1994.

Idem, *Mediterranean în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, (traducere de Mircea Gheorghie), Editura Meridiane, București, 1985.

Duby, Georges; *Anul 1000*, (traducere în limba română de Măria Ivănescu), Editura Polirom, Iași, 1996.

Maravela, Vlad Andrei; *Implicarea boierilor munteni pe piețele orașelor în timpul secolului al XVII-lea în „Studium”, nr. 1 (3), anul II (2012), p. 40. online pe: [http://www.istorie.ugal.ro/ISTORIE/CERCETARE/revistaStudium%20nr.%201%20\(3\).%202012.pdf](http://www.istorie.ugal.ro/ISTORIE/CERCETARE/revistaStudium%20nr.%201%20(3).%202012.pdf), (consultat pe 28.05.2012).*

Iorga, Nicolae; *Evoluția ideii de libertate. Lecții la Universitatea din București*, București, 1928.

Idem, *Evoluția ideii de liberate* (ediție îngrijită de I. Bădescu), Editura Meridiane, București, 1987.

http://ro.wikipedia.org/wiki/Teodor_Diamant, (consultat pe 28.05.2012).